

VAQT TUSHUNCHASINING KOGNITIV LINGVISTIKASI: FILOSOFIK VA LINGVISTIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola vaqt tushunchasining tilda qanday ifodalanishi va ommaviy axborot vositalaridagi o'rnini haqida tahlil o'tkazadi. Maqolada vaqtni inson va tabiat, shuningdek, jamiyat bilan bog'lovchi vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Vaqtning ilmiy va falsafiy tafsiri, uning lingvistik ifodalari va uning tilda qanday aks etishi kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan o'rganiladi. Vaqtni fazoviy kategoriyalarga ajratib, uning o'zgaruvchan tabiati va makon bilan bog'lanishi xususiyatlari haqida muhokama qilinadi. Shuningdek, vaqt va makon tushunchalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar falsafiy, psixologik va lingvistik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Vaqt, makon, kognitiv lingvistika, ommaviy axborot vositalari, til va idrok, fazoviy ifoda, falsafa, kognitiv semantika, vaqt tushunchasi, til va falsafiy grammatik tekshiruv.

Вақтдаги тил тадқиқотлари доирасига тарихий тилшунослик масалалари (диахрон, синхрон, динамик, эволюцион лингвистика) ва психолінгвистика масалаларини (тил ўрганиш темплари, оғзаки ахборотни маълум вақтда баён қилиш йўллари, матннинг замон-макон хусусиятлари каби) киритиш мумкин.

Тилда вақт муаммоси борлиқ вақт структурасининг тилда акс этиши масалаларини ўз ичига олади. Вақт семали бирликлар (отлар, сифатлар, кўшимчалар) билан ифодаланган темпорал маъноларни таснифлашга бағишланган тадқиқотлардан бири М.Рудометкинага тегишлидир.¹

У ўз тадқиқотини инглиз тилининг материали бўйича олиб борди. Тадқиқотчи маъносида вақт тушунчасини ўз ичига олган сўзларни уч гуруҳга ажратади – “локализаторлар”, “корреляторлар” ва “модификаторлар”. Бу гуруҳларнинг ҳар бири ўз навбатида кичик гуруҳларга бўлинади. Масалан, локализаторлар гуруҳи “вақт ўлчагичлари” ва “учлик режанинг сўзлари” кичик гуруҳларига бўлинади; корреляторлар гуруҳида “олдиндан мавжудлик”, “бир вақтдалиқ”, “кетма-кетлик” ва “оралиқ” нисбий кичик гуруҳлар ажратилади; “давомийлик”, “такрорланиш” ва “чегара” ўзгартирувчилар гуруҳида ўз ўрнини топади.

Инглиз тилининг вақт семали бирликлари лексик-семантик соҳа сифатида ўрганилган асарлардан бирида темпорал лексик бирликлар доминант семантик хусусиятига кўра икки тоифага бўлинган. Улардан биринчисига вақт (муддат), вақт моменти ва чексизликни билдирувчи сўзлар киради; улар чизиқли қийматга эга бўлганлар жойи деб аталади. Иккинчи қаторга замон муносабатини

¹ М.И.Рудометкина. Слова категории времени. Автореф.канд.дисс., Киев, 1972.

ифодаловчи сўзлар киради; улар мувофиқлаштириш бирликлари тоифаси сифатида номланади.

Тадқиқотда таъкидланганидек, чизиқли бирликларнинг аксарияти тилдаги анча қадимги муваққат луғатни ифодалайди ва тилнинг асосий лексик фондига киради. Ушбу алоҳида қатор бирликларини ўрганиш ҳар бир аниқ тилда перцептив вақтнинг шаклланиши ва ривожланишини кузатиш имконини беради. Замонавий инглиз тилидаги турли хил услубдаги матнларда вақт кўшимчаларининг ишлашига бағишланган тадқиқотлар кўшимчанинг бутун нутқ қисми сифатидаги билимларини бойитиш ва нутқда вақтинчалик лексик бирликларнинг ишлаши нуқтаи назаридан қизиқиш уйғотади. Бу ерда, кўшимчалар, М.И. Рудометкинага мувофиқ локализаторлар, корреляторлар ва модификаторлар гуруҳларига бўлинади.

Темпорал семали бирликлар тадқиқи бўйича ўзбек тилшунослигидаги энг йирик пландаги тадқиқот бевосита М.Ҳакимов томонидан амалга оширилгандир². Жумладан, у ўзининг “Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари” мавзусидаги филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш ёзилган диссертациясида вақт ва унинг тилда акс этишинини, ўзбек тилининг от ва равиш лексемаларида вақт семантикаси ва вақт маъноли луғавий бирликларнинг матн шакллантириш имкониятларини монографик планда кўриб чиқади.

Шунингдек, олима ўзининг “Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси” номли фан докторлик диссертациясида³ вақт маъноли абстракт номларга махсус тўхталади. Жумладан, ўзбек тилида умумий вақтни ифодаловчи абстракт лексика вақт, пайт, маҳал, палла, кез, заҳот(и), замон (замона), давр, фурсат каби сўзлар ташкил этишини, кез, палла, муддат, дам, он, лаҳза, давр сўзлари муайян чегараларга эга бўлган вақтни ифодалашини ва замон, давр сўзлари маълум воқеалар, кўпинча ижтимоий-тарихий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган катта давомийликдаги вақтни билдириши ҳақидаги илмий фикрларни илгари суради.

Маълумки, тил қурулишида иштирок этадиган ва унда муайян тузилишига, лексик, морфологик, синтактик системаларда аниқ ифодаланишга эга бўлган тушунчагина онг категорияси бўла олади. Ўзбек тили вақтини бевосита атовчи ва вақтга алоқадор предмет, воқеа ҳодисаларни номловчи от лексемаларга эга.

Вақт семали пайт отларини фарқли семалари асосида бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин: - вақтни абстракт сифатида ифодаловчи отлар (вақт, пайт, маҳал, давр...) ; - вақт ўлчови отлари (секунд, минут, соат.); - сутка қисмлари

² М. Hakimov. O`zbek pragmalingsvistikasi asoslari. - Toshkent: Akademnashr, 2013.

³ М. Hakimov. Pragmatic interpretation of the text in Uzbek language. Author's abstract of the dissertation of the doctor of philological sciences Tashkent, 2001.

отлари (кун, тонг, чоҳгоҳ...); - ҳафта кунлари отлари (душанба, сешанба...); - фасл отлари (бахор, ёз...); - вақтнинг ўрнини ифодаловчи пайт отлари (азал, ибтидо, келажак...); - муайян ишнинг мақсадга мувофиқ ёки ўзига хос рўёбга чиқиш вақтини ифодаловчи отлар (фурсат, маврид, хонаси каби) вақт маъноли сўзлар матнда ўзаро боғланиб, баён қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг оқимини, хронологик кетма-кетлигини билдиради Д.Х.Шодмонқулова ўзининг “Ҳозирги ўзбек тилида вақт муносабатини ифодаловчи усул ва воситалар” номли диссертациясида вақт ифодаловчи сўз бирикмаларини турли нуқтаи назарлардан талқин этади.⁴ Ишда синтактик конструкцияларни ташкил этувчи вақт маъноли лексемаларга эътибор берилади. Хусусан, умумий, абстракт, бутун-қисм белгили воситаларни (йил, лаҳза, ёз, шанба каби) бевосита англатадиган ҳамда билвосита (умр, овқат, байрам) вақт ифодаловчи сўзлар ҳақида фикр юритилади. Хуллас, тилшуносликда вақт семантикаси, унинг тилда акс этиши, система, майдон, сатҳлараро ифода, матн тузилишидаги ўрни, ички маъновий муносабатлари нуқтаи назарларидан тадқиқ этилмоқда. Ҳозирги даврда ўзбек тилшунослиги ҳам ушбу йўналишларга жиддий эътибор бермоқда.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. García Márquez, Gabriel. *Yolg'izlikning Yuz Yili*. Tahririyat: Anvar Joraboev, To'hir Qo'ahhor, Nuraly Qobul. Toshkent: Kamalak, 2019. B. 416.
2. Borges, Jorge Luis. *Zerkalo Zagadok*. Moskva: 1940.
3. Vitsgenštayn, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1922.
4. Aristotel. *Metafizika*. Tahririyat: Shukhrat Ismoilov. Toshkent: 1995.
5. Avustiniy. *Shaharlar va vaqtiy tizimlar (Tashkilotlar va o'tmish)*. Tahririyat: E. Uyg'ur. Toshkent: Ilm, 1998.
6. Kant, Immanuel. *Kritik Umumiy Aqli Falsafa*. Tahririyat: B. Ahmedov. Toshkent: 2001.
7. Heidegger, Martin. *Being and Time*. Oxford: Blackwell, 1962.

⁴ Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонқулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. Тошкент, 1992.